

Harezşah Muhammed Dönemi İç İsyanlar*

Internal Rebellions in The Period of Khwarazmshah Muhammed

Coşkun ERDOĞAN**

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
06.06.2022	24.06.2022	30.06.2022	Araştırma Makalesi
Atıf/Citation: Erdoğan, Coşkun, “Harezşah Muhammed Dönemi İç İsyanlar”, <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (1), 2022, s. 114-129.			

ÖZET

Harez m bölgesi kadim dönemlerden itibaren siyasi idare açısından Horasan merkezli devletlerce ayrı bir statüde yönetilmiştir. Yer yer bağımsız bir yapı kazanan bölgedeki siyasi organizasyonların sonuncusu olarak Harez mşahlar, Harez m’in asıl kimliğine kavuştuğu devlet olmuştur. Bu devletin en ihtişamlı dönemi ise Alaeddin Muhammed’in iktidarı sürecindedir. Ancak Muhammed dönemi kurumsal açıdan yapılanmasını sağlamaya çalışırken bir dizi problemlerle de karşı karşıya kalmıştır. Nitekim tahta çıkar çıkmaz karşılaştığı hanedan içi isyan, sonrasında uluslararası bir boyut kazanmış ve Gur lu Devleti ile mücadele şekline dönüşmüştür.

Sultan Muhammed döneminin isyan süreçlerinin ikinci ayağı ise Kara Hitay Savaşı yenilgisi sonrasında meydana gelmiş, özellikle Horasan’da bir dizi isyan cereyan etmiştir. Bu isyanların bilhassa burada olması Horasan’da kurulan Harez m idaresinin henüz zayıf olduğunu göstermekle birlikte, Selçuklu sonrası hâkimiyet mücadelelerinin daha netleşmiş olmadığına da işaret etmektedir. Bu araştırmada Harez mşah Muhammed döneminde meydana gelen iç isyanlar incelenecek ve bunların kazandığı diplomatik boyutları araştırılacaktır. Harez mşah Muhammed döneminin zaaflarından ortaya çıkan bu isyanların devletin başta Horasan olmak üzere çeşitli bölgelerde idaresini tesisine ve sınırlarını genişletmesine de sebep olduğu görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Harez mşah Devleti, İsyan, Muhammed, Gur Devleti, Kara Hitay

---

* Bu makale, “Hârez mşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: cerdogan@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0003-4892-0538

ABSTRACT

Since ancient times, the Khwarazm region has been governed by the Khurasan-centered states in a separate status in terms of political administration. As the last of the political organizations in the region, which gained an independent structure from time to time, the Khwarazmshahs became the state in which Khwarazm attained its main identity. The heyday of this state was the period of the rule of Alauddin Muhammad. Nonetheless, while trying to establish its institutional restructuring the Muhammad era also faced a number of problems. As a matter of fact, the dynastic rebellion that he faced as soon as he came to the throne gained an international dimension and turned into a struggle against the Gurid State.

The second phase of the internal rebellion processes of the Sultan Muhammad period occurred after the defeat of the Qara Khitai, and a series of rebellions took place, especially in Khurasan. The fact that these uprisings took place especially in this region shows that the Khwarazm administration, established in Khurasan, was still weak, and also indicates that the struggles for power after the Seljuks had not yet been clarified.

In the present study, the internal rebellions that took place during the reign of Khwarazmshah Muhammad and their diplomatic dimensions will be analyzed. In addition, it will be tried to reveal that these revolts, which emerged due to the weaknesses of the Khwarazmshah Muhammad period, also enabled the state to establish its administration and expand its borders in various regions, especially in Khurasan.

Keywords: Khwarazmshah State, Rebellions, Muhammad Khwarazmshah, Ghurids, Qara Khitai

Giriş

Harezmi bölgesi, bugün Hıve olarak bilinen Ceyhun deltasını kapsar. Harezmi, Soğd'un batısında, Huttel ve Çağaniya'nın güney doğusundadır. Bedehşan, Ceyhun'un yukarı kıyısında ise de bu eyaletin bir parçası sayılır. Ayrıca yukarı Seyhun sahilindeki Fergana ve Çaç, Kuzey batı eyaletine ek olarak Aral Gölü bataklıklarından Seyhun Nehri ağzına kadar uzanan diğer iki eyalet olarak bölgeye aittirler.¹ Tarihi coğrafya açısından Harezmi bölgesi, genel hatlarıyla Horasan'ın kuzeyinde, Maveraünnehr'in batısında, Aral Gölü'nün güneyinde ve Mazenderan Gölü'nün doğusunda yer alır.²

---

¹ G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Muslim Conquest to the Time of Timur)*, 1873 Newyork, s. 433-434.

² Coşkun Erdoğan, "Harezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Hakkında Bazı Tetkikler", *AÜTAED*, S. 62, 310-311.

Harezmşah Devleti'nin atası Anuş Tegin Garce'dir. Anuş Tegin Melikşah döneminde sarayın taştardalık makamını işgal etmekteydi ve Harezm bölgesinin gelirlerinin bu makama tahsis edilmesiyle bölgenin idaresine görevlendirildi. Onun Harezm'de fiili bir idaresi tespit edilememekle birlikte, ölümünden sonra oğlu Kutbeddin Muhammed'in 32 yıla yaklaşan bir valiliği söz konusudur.³ Anuş Teginoğullarının isyan ve bağımsızlık sürecine geçtiği dönem Alaeddin Atsız dönemidir. Atsız'ın Sultan Sencer ile olan mücadelesi Harezmşah Devleti'nin temellerinin atılmasını sağlamıştır.⁴ İl-Arslan döneminde bölgesel ilişkilerde artık söz sahibi olmaya başlayan ve Selçuklu mirasçısı gibi hareket eden Harezmşahlar, Tekiş döneminde bağımsız, etkin ve Selçuklu sonrası merkezi yapıyı temsil eder bir hale gelmiştir. Bu dönemde Horasan ve Maverünnehir bölgelerinde hâkimiyet kuran Tekiş, Irak Selçuklu Devleti'ni de ortadan kaldırınca bölgedeki en önemli güç olmuştur.⁵

Tekiş'in merkezi yapıyı oluşturma yolunda birçok cephede açtığı mücadele ve hâkimiyet hedefleri oğlu Muhammed döneminin önemli sorunlarını teşkil edecektir. Nitekim Alaeddin Muhammed 20 Şevval 596/ 4 Ağustos 1200 tarihinde tahta oturduktan sonra Horasan'da Gurlu ve Bâtınilerle, Irak ve ötesinde Halifelikle ve Maverünnehir'de Kara Hıtaylarla mücadeleye girecektir.⁶ Temelde Selçuklu sonrası oluşan merkezi yapı mücadelesi olarak tanımlanabilecek olan bu dönem, tarihsel arka plan açısından kadim siyasi ve ekonomik nedenleri de içinde barındırmaktaydı. İşte bu doğrultuda yeni bir yapılanmanın sancıları çekilirken Harezmşah Devleti'nde iç ve dış etkenler paralelinde çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Muhammed bir yandan babasından devraldığı bölgesel mücadeleleri devam ettirmeye çalışırken, diğer taraftan henüz çekim merkezi olmaya başlamış bu yeni devletin kurumsal yapısını da oturtmaya çalışmaktaydı. Bu noktada Horasan hâkimiyetini kurmaya çalıştığı süreçte yeğeni Hindu Han'ın ve Maverünnehir hâkimiyeti çabası içerisindeyken de Harmil, Rindi, Közlük ve kardeşi Alişah'ın isyanları ile uğraşmak zorunda kaldı. Nitekim bu isyanlar Muhammed döneminin

³ Cüveynî, Alâeddîn Atâ Melîk, *Tarih-i Cihangüşa*, II, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 6; İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, X, Çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1989, s. 223; Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh, *Ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, IV, Tahran 1339, s. 357; Fahreddin er-Râzî, *Câmiu'l-ulûm (Settînî)*, Nşr. Seyyid Alî Âl-i Dâvud, Tahran 1394, s.182; İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed, *Tarihî İbn Haldun*, II, Terc. A. M. Ayetî, Tahran, 1363, s. 800; IV, s. 48; İbrahim Kafesoğlu, "Kutbeddin", VI, İA, Eskişehir, s. 1048-1049; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK, Ankara 2000, s. 42.

⁴ Barthold V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, 1990, s. 354; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 72.

⁵ Coşkun Erdoğan, *Harezmşahlar Anuştegin'den Celâleddin'e*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 46.

⁶ Cüveynî, II, 78; Mîrhând, IV, 398; Hândmir, Gıyâseddin b. Hüsâmeddin, *Habîbü's-siyer fi ahbârî efrâdi beşer*, II, Nşr. Muhammed Debir-i Siyâkî, Tahran 1353, s. 647; Reşîdüddin, İbn-i İmâdüddevele Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî, *Camiü't-Tevârih*, I, Nşr. Behmen Kerîmî, İntişarat-ı İkbâl, Tehrân 1362, s. 341.

anlaşılması hususunda hem iç hem de dış politika açısından mühim önem arz etmektedir.

Hindu Han İsyanı

Hindu Han meselesi aslında Sultan Tekiş döneminden Muhammed dönemine intikal eden bir sorundu. Tekiş'in büyük oğlu olan Nâsireddin Melikşah, hayatta olduğu müddetçe veliaht olarak tayin edilmişti. Sultan Tekiş üçüncü Irak Seferi'nden döndüğünde, oğlu Melikşah'a Horasan emirliğini verdi. Ancak Melikşah av merakından dolayı sık sık Merv'e gitmiş ve bir süre sonra da hastalanarak Nişabur'da ölmüştür (9 Rebiülâhir 593/ 1 Mart 1197).⁷ Melikşah'ın oğlu Hindu Han babasının ölümünden sonra etrafına topladığı kuvvetlerle Horasan bölgesinde isyan etmiştir. Bunun üzerine Sultan Tekiş, isyanın bastırılması ve Nişabur'un işlerinin düzene sokulması için Veziri Nizâmü'l-Mülk Sadrüddin Mesudî Herevî'yi oraya göndermiştir. Vezir, bölgenin asayişini sağlayarak, gereken tedbirleri almış ve Hindu Han'ı⁸ da merkeze göndermiştir.⁹

Hindu Han'ın babası yerine Horasan idaresini ele alma isteği Sultan Tekiş tarafından bastırıldıktan sonra, veliaht tayin edilen ve Horasan bölgesi işlerine atanan şehzade, Kutbeddin Muhammed oldu.¹⁰ Hindu Han bu durumu kabullenmese de Tekiş döneminde başka bir teşebbüste bulunduğu kayıtlarda mevcut değildir. Ancak Kubeddin Muhammed babasının ölümünden sonra tahta geçince (20 Şevval 596/ 4 Ağustos 1200) Hindu Han yasal olarak hak iddia edip Horasan'da isyan için yeniden harekete geçti.

Tahta oturduktan sonra Muhammed öncelikli olarak iç nizamı sağlamak ve devletin idari düzenini kurgulamakla işe başladı.¹¹ Bu sırada Hindu Han, hem Sultan'ın kendisine kötülük yapmasından korktuğu için hem de tahta olan hakkını talep etmek için Gürgenç'ten kaçtı. Hindu Han'ın asıl amacı öteden beri Horasan üzerinde idi. Ancak Horasan bölgesine Alişah görevlendirilmişti, o yüzden Nişabur'a gelemeyen Hindu Han, Merv'e gitti. Yasal olarak iddiasını, babasına verilen bölgenin kendisine intikal etmesi gerektiği üzerineydi. Bu nedenle Hindu Han, Nişabur merkezli Horasan bölgesinin idaresini talep etti. Bu durum Avfî'de yer alan ve Hindu Han'a ait olan bir rubaiden anlaşılmaktadır.

Emir verme sana kesici hançer bize

Saray sana at ve meydan bize

⁷ Cüveynî, II, s. 25; Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Harezmi)*, Ths. Muhammed Ruşen, Merkezî Pejuheşi Miras Mektub, Tahran 1389, s. 14; İbnü'l-Esir, XII, s. 112.

⁸ Abu'l-Farac tarihinde Hindu Han, Melikşah'ın kardeşi olarak yanlış gösterilmiş. Hatta varis olarak tahtın onun hakkı olduğu ifade edilmiştir. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s.469.

⁹ Cüveynî, II, s. 31; Reşîdüddin Fazlallah, Muhammed Ruşen, s. 14; İbnü'l-Esir, XII, s. 112.

¹⁰ Cüveynî, II, s. 31; Reşîdüddin Fazlallah, Muhammed Ruşen, s. 14.

¹¹ İbnü'l-Esir, XII, s. 133; Hândmir, II, s. 642; Abbas İkbâl Aştîyâi, *Tarihî İrân Pes ez İslâm*, Kitaphâneyi Milli-yi İrân, Tahran 1389, s. 339.

Eğer husumetlerin aradan kalkmasını istiyorsan Ey şah, Harezmi sana Horasan bize¹²

Sultan Muhammed bu istekle kendisine karşı isyan eden ve devletin bölünmesi yönünde talepte bulunan yeğenine karşı askeri müdahalede bulunma kararı verdi. Bu durum ve Muhammed'in bir hanedan üyesinin isyanına karşı sergilediği tavır yine Avfi'deki Sultan'a ait olan rubaide açıkça görülmektedir.

Ey yeğenim, bu istek bir hayal yoludur Bu çare ne sana ne de bana fayda verir
Bakalım kimin kılıcının kabzası kanlar dökecek Bakalım kimin ikbal ateşi alevlenecek¹³

Hindu Han amcasına Şah diye hitap ederek onun sarayından yani Harezmi'den emir verebilmesi gerektiğini ve dönemin siyasi koşullarına göre Gur Devleti ile olan mücadelelere atfen Horasan meydanının kendisine verilmesini talep ediyordu. Netice itibarıyla Hindu Han Horasan'ı talep ediyor ve askeri kuvvetinin de buna yeterli olabileceğini iddia ediyordu. Sultan Muhammed ise ilk mısradaki bir asiye hitaptan çok şefkatli bir amca tavrıyla hayallerinin boş bir çaba olduğunu yeğenine söylüyor ve bu durumun devlete zarar vereceğine dair göndermede bulunuyor. Nihayetinde son iki mısradaki şiddetini vurgulayarak, bunun bir taht iddiası olduğunu ve buna asla müsaade etmeyeceğini ifade etmekteydi.

Sultan oluşan bu durum karşısında Hindu Han üzerine Çakır et-Türkî komutasında ordu sevk etti. Bunu duyan asi Han, Merv'den çıktı ve Çakır burayı ele geçirdi. Merv'de ele geçirilen Hindu Han'ın annesi ve çocukları ihtimamla Harezmi'ye gönderildi. Hindu Han ise Harezmi ordusu karşısında tutunamayacağını anlayarak Horasan'da Harezmişah Devleti'nin rakibi olan Gur Devleti'ne sığındı.¹⁴ Gurlular açısından Hindu Han'ın kendilerine sığınması oldukça etkin bir şekilde kullanılacak ve eskiden beri Horasan üzerindeki hâkimiyet iddialarını bilhassa Horasan'ın kuzeyini de içine alacak şekilde nihayet mücadele safhasına geçireceklerdir.¹⁵ Gurlular, Tekiş'in ölümünden sonra hemen harekete geçmemişti, hatta Tekiş'in yasını tutarak üç gün nevbet çaldırmamış ve taziyede bulunmuşlardı. Hindu Han'ın Gur Devleti'ne sığınmasına kadar iki devlet arasında bir hamle görünmemektedir. Hindu Han meselesini aktaran kaynaklardan Cûzcânî, bu olaydan sonra Muhammed'in Gur sultanı Gıyaseddin'e mektuplar gönderdiğini, sulh talebinde bulunduğunu ve kısmen tabiiyetini bildirdiğini ifade eder.¹⁶ Bu hususta

¹² Avfi, Muhammed, *Lübâbü'l-elbâb*, tsh. Seyyid Nefîsî, Tahran 1389, s. 44.

گفتار ترا خنجر بران مارا کاشنه ترا مرکب و میدان مارا
خواهی که خصومت زمیان برخیزد خوارزم ترا شها خراسان مارا

¹³ Avfi, s. 44

ای جان عم این غم ره سوداگیر وین پند نه درتوونه درماگیرد
تا قیضه شمشیر که پالایدخون؟ تا آتش اقبال که بالا گیرد؟

¹⁴ İbnü'l-Esir, XII, s. 134.

¹⁵ Coşkun Erdoğlan, *Harezmişahlar Anuştegin'den Celâleddin'e*, s. 49.

¹⁶ Cûzcânî, Minhâc Sirac, *Tabakât-ı Nasrî*, I, Nşr, Abdullah Habîbî, Encümeni Tarihi Afganistan, Kâbil 1342, s. 306; ayrıca bu durumu Gur tarihi üzerine çalışan Muhammed Abdul Ghafur da kabul etmektedir. Ona göre, Hindu Han meselesinde Sultan Muhammed'in elçiler göndererek tâbiyet

Cûzcânî bu mektupları, görenlerden duyduğunu söylese de başka hiçbir kaynakta bu mektuplardan ve böyle bir durumdan bahsedilmemektedir.¹⁷

İbnü'l-Esir'e göre Gıyaseddin, Hindu Han'ın kendisine sığınmasından sonra Harezmşah'ın gücünün zayıf olduğuna kanaat getirdi ve bu olayla birlikte onda Harezm ülkesini ele geçirme hırsı oluştu.¹⁸ Nihayetinde bu durum Gurluların işine geldi ve Hindu Han'ın hamiliği siyasi çıkarları için bulunmaz bir fırsat oluşturdu. Gıyaseddin hemen harekete geçerek Telekan emiri Muhammed b. Cerbek'in Merv'e hareket etmesini ve Çakır'ı tehdit etmesini istedi. Çakır, Harezmşah'a ihanet etti ve bunun üzerine Gıyaseddin, Muhammed'in idaresinin zayıflığına iyice kanaat getirdi.¹⁹ Gur sultanı Gıyaseddin, Hind seferinde olan kardeşi Şihabeddin'e haber göndererek, onu Gazne'ye çağırdı ve Horasan Seferi için emir verdi. Şihabeddin, Merv'i ele geçirdi. Gur hükümdarı Gıyaseddin şehre gelince buranın yönetimini Hindu Han'a verdi.²⁰

Gıyaseddin, Herat merkezli bir Horasan hâkimiyeti başlatarak nihai noktanın Nişabur olması doğrultusunda sefer harekâtına devam etti. Serahs ele geçirildi. Tus kısa bir direnişten sonra alındı. Nişabur'da ise Sultan Muhammed'in kardeşi Alişah vardı, ancak o da dayanamadı ve Nişabur Gur idaresine girdi.²¹ Böylece Hindu Han'ın başlattığı süreç iki devletin Horasan hâkimiyetine dönüştü ve Harezmşah Devleti'ni uzun bir süre uğraştıracak olan mücadelelere neden oldu. Sultan Muhammed 1201 yılında ilk Horasan Seferi'ne çıktı ve Nişabur'a gelen Sultan daha sonra Hindu Han'ın bulunduğu Merv'e yöneldi. Ancak Hindu Han kaçtı ve Gur ülkesine sığındı.²² Bundan sonra uzun bir zaman devam edecek olan mücadele sürecinde Muhammed ikinci ve daha sonra üçüncü Horasan Seferleri ile bölgedeki Harezmşah hâkimiyetini tesis edebildi. Bu olaylar sürecinde Muhammed'in başarılı olmasındaki diğer bir etken ise Horasan halkının Harezmşah idaresini tercihle Gurlu Devleti'ne karşı koymasındadır. Hindu Han'ın son Merv kuşatmasından sonra kaçışıyla kendisi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Harmil ve Rindi İsyanları

Harezmşah Muhammed döneminin önemli olaylarının ve isyanlarının başlama süreci Maverâünnehir bölgesinde kurulmaya çalışılan hâkimiyet süreci ve buna bağlı olarak Kara Hitay Devleti ile yapılan savaştan sonra meydana geldi. İşte

---

bildirdiğini ve kendisini yatıştırmaya çalıştığını ifade eder. Cûzcânî'den naklederek, Gıyaseddin'in *Hüdavend*, Sultan Muhammed'in ise bir *Hüdavendzade* olduğunu söyler. Bkz. Muhammed Abdul Ghafur, *The Goriids History, Culture and Administration (543-612/1148-1215-1216)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Philosophien Fakultät der Universität Hamburg, Hamburg 1960, s. 77.

¹⁷ Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)*, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015, s. 120.

¹⁸ İbnü'l-Esir, XII, s. 134.

¹⁹ İbnü'l-Esir, XII, s. 134.

²⁰ Cüveynî, II, s. 36; İbnü'l-Esir, XII, s. 139; Mirhând, IV, s. 382; Hândmir, II, s. 642.

²¹ İbnü'l-Esir, XII, s. 140; Cüveynî, II, s. 37; Mirhând, IV, s. 382; Hândmir, II, s. 642-643.

²² Cüveynî, II, s. 38; Mirhând, IV, s. 382.

bu dönemden sonra göreceğimiz isyanlar da bu savaşın bir neticesi olarak Harezmşah Devleti'ne sarsıntılar yaratmıştır. Bu dönemin isyanlarını görmezden evvel Kara Hitay meselesi ve olayları hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Harezmşah Muhammed'in Maverünnehir bölgesine müdahalesi aslında Horasan hâkimiyetini tesis ettikten sonra kaçınılmaz olarak ilk sırada yer almaktaydı. Bunda ise birçok neden sıralanabilirken en önemli sebepler; Halife'den alınamayan sultan unvanına yönelik İslam Dünyası üzerinde saygınlık ve itibar kazanma girişimi, kâfir Kara Hitaylara karşı önlem almaya çalışmak ve doğudan gelebilecek tehlikeleri önlemek, Buhara ve Semerkant gibi İslam şehirlerini hâkimiyet altına almak, Selçuklu sonrası merkezi yapıyı tesis etmek gibi sıralanabilir.

Sultan Muhammed'in bölgeye ilk olarak müdahalesi Buhara'da gerçekleşen Sencer²³ isimli bir asinin halkı rahatsız etmesi ve huzuru bozması üzerine oldu.²⁴ Bu asiye yakalayan²⁵ Sultan daha sonra Semerkand hanı Osman'a elçi göndererek onun bağlılığını almak istedi. Osman da öteden beri rahatsız olduğu Kara Hitay tahakkümünden zaten kurtulmak istemekteydi.²⁶ Osman, Sultan adına hutbe okutmaya ve para bastırmaya başladı.²⁷ Böylece Muhammed, Maverünnehir bölgesine hâkim olamaya başlayınca bu durum Kara Hitay hanı Gür Han'ı harekete geçirdi. Gür Han bölgede kendi lehine bazı ittifaklar kurarak, Muhammed'in kurmaya çalıştığı düzeni bozmaya başladı. Sultan ise Buhara ve Semerkant emirlerinde yemin ve rehineler alınarak Kara Hitay üzerine sefere çıktı.²⁸ Yapılan savaşta Sultan'ın ordusu bozuldu ve kaynaklarda çeşitli şekillerde bilgiler olmasına rağmen Sultan belli bir süreliğine ya esir düştü ya da saklanmak zorunda kaldı.²⁹ İşte kaynaklarda tafsilatı farklı şekillerde geçen bu olayın neticesinde Harezmşah ülkesinde karışıklıklar başladı. Neticede hanedan üyelerinden ve emirlerden bazıları Sultan'ın öldüğünü zannederek isyan etti. Muhammed'in ne kadar süre Harezm'den uzak kaldığı kaynaklarda mevcut değildir. Ancak Sultan'ın dönüşüne kadar cereyan eden bu isyanlardan anlaşıldığına göre Sultan bir yıla yakın bir süre Harezm'e dönememiştir.³⁰

Kara Hitay Savaşı sonrası hatta savaş sürecinde başlayan ilk isyan Harmil ve devamındaki veziri Rindi'nin isyanlarıdır. Sultan, Gur Devleti'ne karşı giriştiği Horasan Sefer'inden sonra Herat'a müdahalesinde Harmil, Gur idaresine karşılık Sultan'ı tercih etmiş ve Sultan da onun bu hareketinin mükâfatı olarak onu tekrar

²³ Mîrhând'da پسر مغان olarak geçer. Meccan parasız, bedavacı manasında olup, serkeş ve başıbozuklar için kullanılırdı. Sencer, bazı kaynaklarda ise "pathcan satan çocuk" olarak geçmektedir. Mîrhând, IV, s. 390; Hândmir, II, s. 633-634.

²⁴ Cüveynî, II, s. 59; Mîrhând, IV, s. 390.

²⁵ Nesevî, Şehâbü'd-Dîn. *Sîret-i Celâlî'd-Dîn Mengübernî*, Nşr. Mucteba Monevî, İntişârât-ı Bengâh ve Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1344/1965, s. 38; Mîrhând, IV, s. 390; Hândmir, II, s. 633-634.

²⁶ İbnü'l-Esir, XII, s. 211.

²⁷ Cüveynî, II, s.60; Mîrhând, IV, s. 390.

²⁸ İbnü'l-Esir, XII, s. 212.

²⁹ Cüveynî, II, s. 67.

³⁰ Coşkun Erdoğan, *Harezmşahlar Anuştegin'den Celâleddin'e*, s. 58.

Herat valiliğine atamıştı.³¹ Ancak Sultan'ın Hitay ordusu karşısında yenildiği haberleri bölgede dolaşmaya başlayınca, Harmil isyan sürecine girdi. O aslında Harezmsah hâkimiyetinde olmaktan da rahatsızdı. Burada özellikle Herat'ın Gur bölgesine yakın olmasının etkisi önemlidir. Nihayetinde Harmil, Gıyaseddin Mahmud'a haber gönderip, Gur hâkimiyetini kabul ettiğini bildirdi. Gur Devleti adına hutbeyi değiştirip para bastırdı. Herat'da bulunan Harezmsah'ın adamlarını yakalatıp tevkif ettirdi. Fakat Sultan'ın geri dönüp Harezm'de tekrar devleti tesis ettiğini duyunca, yaptığı işten kurtulmanın çarelerini aradı. Yaptığının telafisi için Sultan'a başvuran Harmil, özürlerle Muhammed'in tekrar güvenini sağlamaya çalıştı. Cüveynî'ye göre Sultan onu affetti ve yaptıklarına göz yumdu.³² Bu anlatımda tamamlanması gereken nokta, Sultanın onu affetmesidir ki büyük bir ihtimalle ve İbnü'l-Esir'de geçen bilgilerden de anlaşıldığı üzere Sultan, Hitay yenilgisinin yaralarını sarmakla meşgul olduğu için Horasan üzerine yürüyecek durumda değildi.

Cüveynî, bu olayın akabinde Gur ülkesinde genel olarak, Harmil'in ikiyüzlü tavırlarına karşı tepki ve öfkenin oluştuğunu ifade eder. Bu yüzden Harmil'in öldürülmesi için Gur halkı birlikte hareket etmeye başladı. Harmil, bu durumu öğrenince hemen Harezmsah'ın Horasan'daki emirlerinden yardım istedi. Ancak onlara da güveni yoktu. Bu yüzden onlardan kendisine dokunmayacaklarına dair söz aldıktan sonra, şehrin dışına çıktı ve onları karşıladı. Gur halkı, Harezm komutanlarını görünce dağıldı ve olay böylece yatıştırıldı. Fakat Harezm ülkesinde Harmil'e karşı bir güvensizlik ve her an bir ihanet edeceği düşüncesi hâkimdi. Sultan'ın yanındakiler Harmil'in yaptıklarını ve her an ihanete hazır olduğunu sürekli söylüyorlardı. Sultan da nihayetinde öteden beri güvenmediği bu valisinin durumunu netleştirmeye karar verdi. Şehirdeki Harezm emirleri harekete geçirildi. Sultan'ın komutanları Harmil'i bir gece eğlence meclisine çağırıp sohbetler ettiler. Dahası Zevzen hâkimi Kıvameddin,³³ onu ertesi gün evine davet etti. Fakat Harmil durumu anladı ve türlü bahanelerle davete gitmedi. Harmil'in gelmeyişi üzerine hareket geçen komutanlar, onu yakalayarak Salumid Kalesi'ne kapattılar. Mallarına el koyan Kıvameddin ve diğer komutanlar bir süre sonra Harmil'in başını kesip Harezm'e gönderdiler.³⁴

³¹ İbnü'l-Esir, XII, s. 185; Cüveynî, II, s.47-48.

³² Cüveynî, II, s.51.

³³ Bu sim İbnü'l-Esir'de Emînüddin Ebû Bekr olarak geçmektedir. İbnü'l-Esir, XII, s. 214.

³⁴ Cüveynî, II, s. 51-52. Bu olay hakkında İbnü'l-Esir'de geçen kayıt ise şöyledir: Sultan Muhammed, Kara Hitay Savaşı'yla meşgulken, Harmil, Herat'da Harezmsah askerlerinin şehirdeki kötü davranışlarından ve halkın mallarına tecavüzlerinde dolayı onları yakalayıp hapsedti. Ancak bir süre sonra Sultana mektup yazıp, özür beyan ederek affını istedi. Sultan, bu sırada Karahitay savaşı'nda olduğu için onun bu davranışına karşılık hareket geçemiyordu. Sultan, Harmil'e mektup yazıp davranışını isabetli olduğunu ve o askerlere Hitaylarla mücadelede olduğu için ihtiyacı olduğunu, bu yüzden onları Harezm'e göndermesini bildirdi. Ayrıca Harmil'e yardım etmesi için İzzeddin Celdek'i gönderdiğini söyledi. Ancak Sultan, öte yandan İzzeddin Celdek'e haber göndererek, Harmil'i yakalaması emrini verdi. Celdek, bu haber üzerine Sultan Sencer döneminde Herat valisi olan babası Tuğrul'dan dolayı bu bölgeye karşı ayrı bir isteği olduğu için hemen Herat'a doğru hareket etti.

Herat'da başlayan isyan sürecinin ikinci ayağı ise Harmil'in veziri olan Rindi'nin isyanıdır. Rindi, Harmil'in öldürülmesi veya diğer bir kayda göre de yakalanması üzerine Herat Kalesi'ne sığınarak Harezm askerlerine karşı direnişe başladı. Cüveynî, Harezm emirlerinin ilk iş olarak Rindi'ye elçiler gönderip teslim olmasını istediklerini aktarır. Ancak Rindi, Sultan'a bağlı olduğunu, onun bir kölesi olarak ancak Sultan geldiğinde kaleyi ona teslim edeceğini söyledi. Nitekim Rindi halkın da desteğini almış hatta Harmil'in hazinelerini şehrin ayyarlarına dağıtarak gücünü tesis etmeye başlamıştı. Bu isyanın neticesi Sultan'ın Közlük İsyan'ı sürecinde Horasan'a geldiği sırada olmuştur. Nitekim Sultan Herat'a geldi³⁵ ve Rindi'den kaleyi teslim etmesini istedi.³⁶ Ancak Rindi direnişine devam etti. Bunun üzerine Sultan ordusuna hareket emri verdi. Surların önüne bentler kuruldu ve bir süre sonra bentler açılarak kale sular içinde bırakıldı.³⁷ Bu süreç içerisinde Herat halkı da çok büyük sıkıntılar yaşamakta ve bu durumdan kurtulmanın yollarını aramaktaydılar. Bir grup halk şehri bir şekilde Harezmşah'a teslim etmeye çalışırken Rindi durumu öğrendi ve şehrin ileri gelenleri üzerine saldırdı. Şehirde çıkan kargaşa ortamı Harezmşah'a bildirilince Sultan oldukça iyi müstahkem edilmiş bu kaleye tekrar hücum emri vererek şehre girdi. Vezir Rindi tutuklandı. Harezmşah Muhammed bu asi vezirin derhal öldürülmesini emretti ve yakıp yıkılan şehrin onarımına başladı. Daha sonra şehri devletin üst düzey emirlerinden ve aynı zamanda dayısı olan Emir Melik'e verdi. Emir Melik, Harezmşah hayatta olduğu süre içerisinde Herat'ta vali olarak kaldı.³⁸

Közlük ve Alishah İsyanı

Sultan'ın Kara Hitaylar karşısında almış olduğu yenilginin devlet içerisinde ortaya çıkardığı bir diğer mesele ise Közlük İsyanı'dır. Közlük Kanglı Türklerinden olup Terken Hatun'un akrabasıdır. Sultan Maverünnehir hâkimiyeti doğrultusunda Kara Hitay mücadelesine başlamadan önce devletin idari yapılanmasını

Harmil'in yanında veziri Rindi adında kurnaz ve zeki birisi vardı ki ona Celdek'e karşı ihtiyatlı olması yönünde uyarılarda bulundu. Ancak Harmil bunları önemsemedi ve Celdek'i karşılamak için şehriden çıktı. İki emir karşılaşınca atlarından inip birbirlerine yürüdükleri sırada, Celdek'in askerleri baskınla Harmil'i yakaladılar. Herat askerleri daha sonra şehre geri yönelip Vezir Rindi'ye durumu bildirdiler. İbnü'l-Esir, XII, s. 212-213.

³⁵ Herat Seferi'nin tarihi noktasında Cüveynî, belli bir tarih vermemektedir. İbnü'l-Esir ise 604 yılının sonları olarak vermektedir. Olayın çıkma zamanı 603 yılının sonları olması gerekir. Ancak Sultanın buraya gelişi 604 yılındadır. Nitekim Cüveynî, bu tarihte Harezm'de çok büyük bir deprem meydana geldiği için aynı bahiste bu olaydan bahsederek, Közlük isyanını bastırmak için Sultanın Nişabur'a geliş tarihini 11 Ramazan 604/31 Mart 1208 olarak verir. Sultanın Nişabur sonrası Herat'a geldiği bilindiği için tarihin 604/1208 yılı olması doğrudur. Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)*, s. 145.

³⁶ İbnü'l-Esir'deki kayda göre Sultan, Herat'a gelince Rindi'ye haber gönderip "Kaleyi sadece Harezmşah'a teslim edeceğini söylemiştin, işte geldim kaleyi bana teslim et" diyerek, teslim olmasını istedi. Ancak asi Rindi, bu seferde Harezmşah'a vermiş olduğu sözlerden caydığı ve kaleyi Gur hükümdarı Gıyasedin Mahmud adına zapt ettiğini için teslim etmeyeceğini söyledi. Harezmşah Muhammed, bunun üzerine derhal şehre saldırı emrini verdi ve bütün ordusuyla şehre hücum etti. İbnü'l-Esir, XII, s. 213-214.

³⁷ Cüveynî, II, s.52-53.

³⁸ İbnü'l-Esir, XII, s. 218.

güçlendirirken Közlük'ü de Nişabur valiliğine görevlendirmişti. Nitekim Közlük'ün böyle önemli bir göreve getirilmesi mühimdir. Terken Hatun'un akrabalarının bu dönemde Harezm ordusunun çoğunluğunu oluşturduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Horasan'ın kuzeyinin merkezi olarak Nişabur'a kesif bir güç gönderilmesi Közlük idaresinde Kara Hıta Savaşı öncesi doğal bir durumdur.

Közlük Han, Gurlulardan alındıktan sonra surları yıkılan Nişabur'u yeniden inşa ettirdi. Şehrin ileri gelenleri durumdan şüphelenmesin diye de Sultan'ın emriyle bunu yaptığını söyledi.³⁹ Kara Hıta Savaşı'nın haberi Gürgenç'e ulaştığında bu sırada sarayda bulunan Közlük'ün kız kardeşi Sultan'ın savaştan dönmediği haberini ona gönderdi. Kaynaklara göre Közlük bu sırada Herat'daydı ve haberi alır almaz hemen Nişabur'a döndü. Bu durumu öğrenen Emînüddin Bekr ve diğer kumandanlar, Közlük'e engel olmaya çalıştılsa da Herat muhasarasını terk etmelerinin doğuracağı tehlikeli durumdan ötürü onu takibe koyulamadılar.⁴⁰ Közlük, Nişabur'a gelip şehri tahkimle yiyecek depolamaya başladı. Cüveynî'ye göre Közlük'ün düşüncesi, eğer isyan sürecinde direnebilirse Harezmşah'ın bu bölgeyi ona bırakmak zorunda kalacağı yönündeydi.⁴¹ Nitekim şartlara bakıldığında şehrin yapısı, kendi gücü ve devletin içindeki nazik durum kısmen buna uygun bir haldeydi.

Böylece Maverünnehirdeki yenilginin yankısı Horasan'dan gelmeye başlayınca bölgedeki isyanlara Közlük'ün direnişi de eklendi. Sultan, Harezm'e döndükten sonra bu isyanların üzerine yürümek amacıyla Horasan Seferi'ne çıktı. Çünkü devletin yeniden bir nizama ve idarenin de tekrardan tesisine ihtiyacı vardı. Muhammed, önce Közlük'e haber gönderip teslim olmasını istedi. Közlük oyalayıcı cevaplarla şehrin tahkim ve depolama işlerine devam etti. Közlük'ün elçisi Harezm'e geldikten sonra durumun müdahale ile sonuçlanacağını anlayan Sultan, Şadyah'a hareket etti. Bu sırada Sultan'ın elinden kaçan Közlük'ün elçisi, durumu ona haber verdi. Közlük, Sultan'ın büyük bir orduyla⁴² geldiğini duyunca korkarak kaçtı. Ailesini de yanına alan Közlük bu sırada şehirde bulunan Vezir Şerefü'l-Mülk ve Seyyid Alâeddin Alevî'yi de zorla yanında götürdü. Torşiz'e gelen Közlük, İsmailî muhteşeminin isteğiyle vezir ve devlet adamlarını burada bırakarak Kirman'a doğru yola çıktı.⁴³

Sultan ordusuyla Nişabur'a geldi, burada tekrar düzeni kurarak güvenilir kişileri şehre vekil olarak bırakıp Herat'a gitti (11 Ramazan 604/ 31 Mart 1208). Bu sırada Kirman'a giden Közlük, Sultan'ın Herat'a geçtiği haberini alınca tekrar Nişabur'u ele geçirmek için yola çıktı. Önce Tabes'e daha sonra Torşiz'e geldi.

³⁹ İbnü'l-Esir, XII, s. 215.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, XII, s. 215.

⁴¹ Cüveynî, II, s. 54.

⁴² Cüveynî bu orduyu Bisutun dağına benzetir. Bisutun dağı Kirmanşah'ın kuzeyinde ünlü Ahamenid yazıtlarının olduğu dağdır. Cüveynî, II, s. 54.

⁴³ Cüveynî, II, s. 54.

Torşiz'de Közlük'ün oğlu karışıklık çıkarttı. Torşiz halkı kale kapılarını kapatarak Közlük'ün oğluna direnmeye başladı. Bu olaylar olurken Kebûdcâme İsfahbed'inin Tus'a geldiği haberi alındı. Vezir Şerefü'l-Mülk, İsfahbed'ten Közlük ve oğlunun şehirden atılması için istekte bulundu. İsfahbed, bunun üzerine Torşiz'e bin kişilik bir birlik gönderdi. Közlük ve İsfahbed askerleri arasındaki savaşta Közlük taifesi dağıldı ve kaçmak zorunda kaldı.⁴⁴

Közlük isyan sürecinde direniş gücünü kaybedince ne yapacağını bilemeden hareket etmeye başladı. Ayrıca bu sırada Sultan'ın Herat işlerini hallettiğini, İsfahbed'in de Şadyah'a vardığını öğrenince iyice pişmanlık haline büründü. Hayat korkusu ile sağlığı da bozulmaya başladı. Etrafındakilerin telkinleri neticesinde son çare olarak akrabası olan Terken Hatun'a başvurmaya karar verdi. Harezm'e doğru yola çıkan Közlük endişe içerisindeyken, taifesi içinde bulunan Yazır Türklerinden biri ona kendi boyunun bulunduğu kaleye gidip orayı ele geçirme teklifinde bulundu.⁴⁵ Hatta kendisinin önden gidip bir şekilde kaleye hâkim olabileceğini söyledi. Bunun üzerine Közlük, onu bir grup askerle bu kaleyi ele geçirmesi için gönderdi. Ancak Yazır erbabları onların niyetini anladı ve onları tutuklayarak Sultan'a gönderdi. Közlük bu durum üzerine iyice endişelendi ve oğlu dâhil kendi taifesi içerisinde ihtilafa düşmeye başladılar. Közlük, Terken Hatun'a gidip af dilemeyi istiyor, oğlu ise Hitay hanının yanına gidilmesini teklif ediyordu. Bunun üzerine Közlük'ün oğlu hazineleri yağmalayarak Hitay hanının yanına gitmek için yola çıktı. Ancak o, Ceyhun'u geçtikten sonra Harezm'e dönüş yolunda olan Sultan'ın emirleri tarafından yakalandı. Bunlardan çoğunun kelleleri kesilerek Harezmşah'a gönderildi. Burada Közlük'ün oğlunun kâfir Kara Hitaylara sığınma isteği önemlidir. Nitekim bu dönem görülen isyanların çoğunda isyancılar genel olarak Müslüman bir devlet olan Gurlulara sığınırken onun bu yöndeki tercihi dikkat çekicidir. Közlük ise Terken Hatun'a başvurarak ondan kendisine Sultan nezdinde şefaathçi olmasını istedi. Terken Hatun ona sūfi⁴⁶ elbisesi giyip, Sultan Tekiş'in türbesinde oturmasını, ancak böyle kendisinin Sultan tarafından af edilebileceğini söyledi. Közlük söyleneni yaptı. Fakat bir müddet sonra Sultan'ın askerlerine bu durum haber verildi ve onlarda Közlük'ü yakalayıp öldürdüler.⁴⁷

⁴⁴ Cüveynî, II, s. 55.

⁴⁵ Bahsi geçen bu Türk boyu hakkında Necib Bekran "Türklerin bir kolu olan Yazırlar, Balhan ve onun dağ eteklerine geldiler. Daha sonra onlara Mangışlak ve Horasan'dan kavimler katılarak güçlendiler" der. Bekran, onların daha sonra Şehrîstan ve Feravâ'ya geldiklerini ve Tak kalesine yerleştiklerini ifade eder. Közlük taifesinde olan Yazır Türkü'nün elde etmeyi teklif ettiği kalenin Bu Tak kalesi olması gerekir. Muhammed b. Necib Bekran, *Cihan-nâme*, Nşr. Muhammed Emin Riyahi, Çap-ı Tâban, Tahran 1342, s.73; Barthold, V.V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay. , İstanbul 2010, s. 298.

⁴⁶ سلطان نکش مجاور کرددر لباس حرقه بر تربت... Kazvinî hâşiyesinde bu şekilde iktifa edilen durum, Sultan Tekiş'in türbesinde buluna bir hırkayı giymesini ve orda ömrünü geçirmeye başlamasını ifade eder. Cüveynî, Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşay-ı Cüveynî*, tash. Muhammed Kazvini, Müessesese-i İntişarat-ı Negâh, Tehran 1388, s. 398.

⁴⁷ Cüveynî, II, s. 55-56.

Alaeddin Muhammed dönemi isyanlarından bir diğeri de kardeşi Alişah'ın isyanıdır. Tacüddin Alişah da Horasan'a yayılan Sultan'ın esir düştüğü haberi sonrası isyan etmiştir. Cürcan ve Mazenderan hâkimi olan Alişah'ın bu isyanı hakkında İbnü'l-Esir'de kısa bir tafsilat mevcuttur. Ancak bu hanedan üyesinin isyanı, bilhassa Gur hükümdarına sığınması ve sonrasında burada bazı olaylara sebebiyet vermesi açısından mühimdir. Sonuç itibariyle yukarıda da görüldüğü üzere Horasan işlerini tanzim maksadıyla Nişabur'a gelen Sultan Muhammed, kardeşini de cezalandırmak için harekete geçti. Sultan'ın Horasan'a indiğini duyan Alişah, Kuhistan üzerinden Firuzkuh'da bulunan Gıyaseddin Mahmud Gurî'ye sığınmak üzere yola çıktı. Gıyaseddin Mahmud, onu ihtimamla karşıladı ve Firûzkûh'da misafir etti.⁴⁸

Sultan Muhammed'in, kardeşini tedib etmesi ancak Horasan işlerini hallettikten sonra olacaktır. Alişah, Firuzkuh'da Gıyaseddin tarafından hürmetle karşılanıp misafir edilince Sultan, Gıyaseddin'e elçi göndererek aralarındaki ahde sadık kalmasını ve bu doğrultuda Alişah'ı hemen hapsedmesini istedi. Gur hükümdarı, Sultan'ın bu isteğini hemen yerine getirerek onu Sultan kasrına⁴⁹ hapsedti. Alişah, Firuzkuh'a geldiğinde hizmetçileri, çok sayıda askeri ve haremi de Horasan'dan, Irak'dan, Harezmi ve Türkistan'dan yanında gelmişti. Bunlar, Alişah'ın hapsedilmesinden dolayı tedirgin olarak, kendilerinin de bir şekilde cezalandırılacaklarını düşündüler. Alişah'ın hapsinden sonra hiçbirine dokunulmamasına rağmen, onlar yine de Sultan Muhammed'in kendilerine bir şey yapacağından korktular. Bu düşünceyle Gıyaseddin'in kasrının bulunduğu Âzad Dağı'nın civarında saklanarak, onu gözetlemeye başladılar ve bir gece odasına girerek Gıyaseddin Mahmud'u öldürdüler (7 Safer 607/ 31 Temmuz 1210). Gıyaseddin Mahmud'un öldürülmesi şehirde karışıklıklara sebep oldu. Bir süre sonra Türk ve Gur emirleri toplanarak ölen hükümdarın büyük oğlu Bahaeddin Sâm b. Gıyaseddin'i tahta geçirdiler.⁵⁰

Firuzkuh'da cereyan bu olaylar ve Alişah'ın halen serbest bırakılmaması taraftarlarını tedirgin etmekteydi. Nitekim yeni Gur hükümdarı da Alişah'ı hapsedmeye devam ediyordu. Bu durum üzerine Alişah'ın adamları Firuzkuh tahtını ele geçirmeyi planladılar. Ancak onlar böyle bir şeye teşebbüs dahi edemediler. Melik Hüsameddin Muhammed Ebû Ali tarafından çok feci şekilde öldürüldüler. Bahaeddin Sâm'ın tahta çıkışından üç ay sonra Harezmi'de bulunan Alaeddin Atsız ki eski Bamiyan emiri, Firuzkuh'a geldi. Yanında Sultan tarafından ona yardım için görevlendirilen Herat valisi Melik Han da vardı.⁵¹ Firûzkûh'u kuşatan bu Harezmi birlikleri, 15 Cemadelula 607/5 Kasım 1210 tarihinde şehri ele geçirdiler. Gur sultanı

⁴⁸ İbnü'l-Esir, XII, s. 217; Mîrhând, IV, s. 396.

⁴⁹ Cûzcânî'de برکوشک olarak ifade edilen bu kasr, o zamana kadar hiçbir hükümdarın ve hazretin öylesini görmediği, süslemeleri, manzarası, kemerleri ve şerefeleri görülmemiş güzellikte olan bir köşk olarak bahsedilir. Cûzcânî, I, s. 375-376.

⁵⁰ Cûzcânî, I, s. 376-377.

⁵¹ Cûzcânî, I, s. 380.

ve haremi hazineleri ile birlikte Harezm'e gönderildiler ve Moğol istilâsına kadar burada kaldılar.⁵² Böylece Firûzkûh'da bulunan Gur hanedanına son verilmiş oldu.

Bundan sonra bölgede Şensebani ailesinin varisleri ve Harezmsâh Muhammed'in emirleri arasında mücadeleler oldu ve nihayetinde Sultan'ın müdahalesi ile Gur ülkesi tamamen ele geçirildi. Bu sırada Alişah'ın belli bir süre Yıldız hâkimiyetindeki Gazne'de olduğu görülmektedir.⁵³ Avfi, Tâceddin Alişah'ın hayatının kaçış ve savaşlarla geçtiğini belirterek söylentilere göre Firûzkûh hudutlarında öldüğünü ifade eder.⁵⁴ Tarihî kaynaklarda Alişah hakkında başka tafsilat bulunmamaktadır.⁵⁵

Sonuç

Harezmsâh Devleti'nde Alaeddin Muhammed'in tahtta olduğu dönemde tarihsel açıdan oldukça önemli olaylar cereyan etmiştir. Harezmsâh Muhammed tahta çıkarken babası döneminden devraldığı sorunları çözmekle işe başlamış ve Selçuklu sonrası merkezi idarenin tesisi bakımından girişilen mücadeleyi Horasan, Irak ve Maveraünnehir başta olmak üzere birçok bölgede vermeye başlamıştır. Muhammed henüz tahta çıkmışken ve devlet kurumsal açıdan tam anlamıyla oturmamışken bölgesel, dini ve diplomatik sorunlar, üst üste uğraşılması gereken hadiseler meydana getirmiştir. Bu sırada özellikle devlet içinde belli bir süre etki

---

⁵² Cûzcânî, I, , s. 378-379. Cüveynî'ye göre, bu sırada şehir halkının ittifakla Sultanın kardeşi Alişah'ı Gıyaseddin'in tahta geçecek oğlu olmadığı için Gur tahtına oturttuklarını söyler. Daha sonra Alişah'ın Sultan Muhammed'e elçi göndererek, kendisinin hükümdarlığını tanımamasını istediğini ifade eder. Cüveynî'ye göre Sultan Muhammed'de onun sultanlığını tanıdığını göstermek üzere, menşur ve beratlarla birlikte Muhammed Beşir'i elçi olarak gönderir. Alişah, hilat'i giymek için odasına doğru gittiğinde Beşir arkadan Alişah'a yaklaşır ve onun kafasını keserek, öldürür. Ona göre böylece Gur toprakları Sultanın hâkimiyetine geçer Cüveynî, II, s.68. Cüveynî'nin vermiş olduğu bu bilgiler, Cûzcânî'de bulunmamaktadır. Böyle bir bilginin Cüveynî tarafından verilmesi hususunda neyin amaçlandığı bilinmemekle birlikte, Cûzcânî, Gur hanedanının tarihçisi olarak ve dönemin olaylarını takipte, özellikle Gur bölgesinde, daha sarîh bilgiler verdiği için ona itibar edilmesi gerekmektedir. İbnü'l-Esir ise bu olayları 605/1208-1209 tarihine koymakla birlikte, o da farklı bir izahat sunmaktadır. Ona göre Sultan Muhammed, Herat valisi Emir Melik'den Firûzkûh'a yürüyüp, Gıyaseddin Mahmud'u ve kendi kardeşi Alişah'ı tutuklamasını istedi. Bundan sonra Sultanın aynı zamanda dayısı olan Emir Melik Firûzkûh'a ilerledi. Gıyaseddin bu durum üzerine kendisine biat edeceğini söyleyerek aman diledi. Böylece Emir Melik huzuruna gelen Gıyaseddin Mahmud ve Alişah, tutuklandı. Gur hükümdarı ve Alişah, kendileri hakkında verilecek hükmün Harezmsâh tarafından verilmesi talebinde bulunarak Sultan'a bu durumun bildirilmesini istediler. Bunun üzerine Herat valisi Emir Melik durumu mektupla Sultan'a ilettiler. Sultan cevabında derhal ikisinin de boynunun vurulmasını emretti. Emri uygulayan Emir Melik, Gur hükümdarı Gıyaseddin Mahmud'u ve Sultan'ın kardeşi Alişah'ı o gün öldürttü. Horasan'da başlayan karışıklıklar İbnü'l-Esir'e göre böylece halledilmiş oldu. Gur bölgesi olayları üzerine kaynaklarda olan bu farklı anlatımları verdikten sonra, Cûzcânî'nin malumatlarına itibar edilmesi gereği görülmektedir. Nitekim bundan sonra gelişen olaylar bu durumu da desteklemektedir. İbnü'l-Esir, XII, s. 219.

⁵³ Cûzcânî, I, , s. 380.

⁵⁴ Avfi, s. 49.

⁵⁵ Alişah'ın akıbeti hakkında Bünyadov'un ilginç bir kaydı mahsustur. Ona göre Alişah, Atabey Nusreddin Ebu Bekr'in topraklarına saldırmış ve yapılan savaş neticesinde Ebu Bekr, Alişah'ı ve adamlarını öldürmüştür. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, 1136-1225, Azerbaycan Dili ve Tarixi, Bakı 2007, s. 118.

yaratan isyanlar, başta bölgesel hâkimiyet olmak üzere diğer sorunları destekler mahiyet almıştır.

Muhammed döneminde gerçekleşen Hindu Han isyanı başta bir hak iddiası olarak başlarken sonrasında uluslararası bir mahiyet almış ve devletin Horasan'daki hâkimiyet mücadelesine dönüşmüştür. Nitekim Muhammed'in tahta çıktıktan sonra uğraşmaya başladığı ilk mesele olarak Hindu Han'ın isyanı ve onun Gurlulara sığınması, Harezmşah Devleti'nin gücünün zayıf olduğu kanaatinin oluşmasına sebep olmuştur. Ancak Sultan Muhammed, Horasan'a düzenlediği seferler ile bu bölgedeki hâkimiyetini tesis etmiştir. Gurlu Devleti ise bundan sonra Horasan üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kalmış ve devlet inkıraz sürecine girmiştir.

Sultan Alaeddin dönemindeki isyan süreçlerinin en önemlileri Kara Hıtay yenilgisi sonrasında meydana gelmiştir. Bir İslam hükümdarı olarak ve eskiden beri devam eden bir sorun olarak Kara Hıtay Devleti'ne karşı Maverâünnehir bölgesinde girişilen mücadelede alınan ağır darbe, Horasan'daki henüz tesis edilmeye başlanan düzeni sarsmıştır. Bu minvalde başta eski Gur emiri olan Harmil ve onun veziri Rindi'nin isyanını başlatmış, daha sonra ise Muhammed'in annesi tarafından akrabası olan Közlük ve kardeşi Alişah'ın devleti parçalama teşebbüslerine yol açmıştır. Sultan'ın bahsi geçen savaştan sonra esir veya saklı kaldığı süreçte, başkent haricindeki diğer bölgelerde bir hareketlenme meydana gelmiştir. Neticede bastırılan bu isyanlar Muhammed'in idaresinin henüz çok zayıf olduğunu ve Harezm hariç diğer bölgelerde kurulmaya çalışılacak yeni düzenin daha sağlam bir yapıya dönüştürülmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

Netice itibarıyla iç isyanların uluslararası bir hale dönüşerek bu denli zaman alan bir süreçte çözümlenmesi Sultan Alaeddin dönemini anlamak ve değerlendirmek açısından oldukça önemlidir. Sultan bu isyanlarla Horasan'da, Mazenderân ve ötesinde hâkimiyet sağlayıp İslam dünyasındaki itibarını bir yandan arttırırken, diğer yandan Abbasi Halife'sinin tepkisini görecektir ve Maverâünnehir bölgesindeki kâfir Hıtay ordularıyla mücadele edip onları ortadan kaldırarak Moğol tehlikesiyle karşı karşıya gelecektir.

Kaynakça

Aştiani, Abbas İkbâl, *Tarihî İrân Pes ez İslâm*, Kitaphâne-yi Milli-yi İrân, Tahran 1389.

Avfî, Muhammed, *Lübâbü'l-elbâb*, tsh. Seyyid Nefîsî, Tahran 1389.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, 1990.

Barthold, V.V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2010.

Erdoğan, Coşkun, “Harezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Hakkında Bazı Tetkikler”, AÜTAED, S. 62, 2018, s. 307-322.

Erdoğan, Coşkun, *Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220)*, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

Erdoğan, Coşkun, *Harezmsahlar Anuştegin'den Celâleddin'e*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

Cûzcânî, Minhâc Sirac, *Tabakât-ı Nasrî*, I, Nşr. Abdullah Habîbî, Encümeni Tarihi Afganistan, Kâbil 1342.

Cüveynî, Alâeddîn Atâ Melîk, *Tarih-i Cihangüşa*, II, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Cüveynî, Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşay-ı Cüveynî*, tash. Muhammed Kazvini, Müessesesi-i İntişârat-ı Negâh, Tehran 1388.

er-Râzî, Fahreddin, *Câmiu'l-ulûm (Settinî)*, Nşr. Seyyid Alî Âl-i Dâvud, Tahran 1394.

Strange, G. Le., *The Lands of The Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Aisa from the Muslim Conquest to the Time of Timur)*, Newyork 1873.

Abû'l-Farac, Gregory, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

Hândmir, Gıyâseddin b. Hüsâmeddin, *Habîbü's-siyer fi ahbârî efrâdî beşer*, II, Nşr. Muhammed Debir-i Siyâkî, Tahran 1353.

İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, X, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1989.

Kafesoğlu, İbrahim, “Kutbeddin”, VI, İA, Eskişehir, s. 1048-1051.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK, Ankara 2000.

Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh, *Ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, IV, Tahran 1339.

Ghafur, Muhammed Abdul, *The Gorids History, Culture and Aministration (543-612/1148-1215-1216)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Philosophiohen Fakultät der Universität Hamburg, Hamburg 1960.

Necib Bekran, Muhammed b., *Cihan-nâme*, Nşr. Muhammed Emin Riyahi, Çap-ı Tâban, Tahran 1342.

Nesevî, Şehâbü'd-Dîn, *Sîret-i Celâlî'd-Dîn Mengübernî*, Nşr. Mucteba Monevî, İntişârat-ı Bengâh ve Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1344/1965.

Reşîdüddin Fazlallah, *Cami'ü't-Tevârih (Târîh-i Selâtin-i Harezmi)*, Ths. Muhammed Ruşen, Merkezî Pejuheşî Miras Mektub, Tahran 1389.

Reşîdüddin, İbn-i İmâdüddevele Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî, *Camiü't-Tevârih*, I, Nşr. Behmen Kerîmî, İntişarat-ı İkbâl, Tehrân 1362.